

Recensie van *Tot ook ik verwaai* op de website van Poëzierapport, www.pzr.be 17 januari 2010

KRONIEK VAN EEN NADERENDE DOOD

door Willem Thies

Tot ook ik verwaai is de officiële tweede bundel van Peter Swanborn (1963), uitgebracht bij Podium. Eerder verschenen van hem: de bibliothele uitgave *Tot de dood op zee* (1998), bij uitgeverij Éditions Richard; het officiële debuut *Bij het zien van zijn lichaam* (2007), in de Contrabas-reeks van BnM Uitgevers; en *Een koud bad* (2009), geschreven in opdracht van de Zeeuwse Slibreeks.

In *Tot ook ik verwaai* doet Swanborn verslag van de dementie van zijn moeder. In 37 klassiek aandoende gedichten beschrijft hij een hermeneutische cirkel (een beweging van buiten naar binnen, waarbij men de kern steeds dichterbij nadert) rond de ziekte en op handen zijnde dood van zijn moeder, Lolkje geheten, zoals de opdracht voor in de bundel aangeeft.

Dementie is een progressieve hersenziekte, een heel pijnlijk en vaak langdurig proces, zowel voor de persoon zelf als voor de omgeving. 'Dementie' betekent in het Latijn letterlijk 'ontgeesting', 'ontaan [zijn] van geest'; een vorm van 'non-existentie' dus, van wezenloosheid, die afschuwelijk moet zijn om mee te maken, direct of indirect. Het bestaan van de dementerende slinkt tot een soort absoluut hier-en-nu, zonder verbintenissen, een klein eilandje.

In een sterk onderkoelde stijl, die consequent wordt volgehouden, beschrijft Swanborn het proces van aftakeling van zijn moeder, waar hij getuige van is. De bundel is dan ook niet zozeer een 'elegie' over zijn moeder, zoals het achterplat aangeeft, geen klaagzang of treurdicht, maar eerder een verslag, een journaal, een kroniek. Het understatement is de grondstijlfiguur van de bundel – de stijl is niet lyrisch, maar sober en zakelijk, wat afstandelijk ook. Pathos en sentiment worden geschuwd, waardoor Swanborn juist in staat is bij de lezer emoties op te roepen, zonder deze in de weg te staan of te sturen.

Ontbijt

Verborgen in rimpels en dekens,
haar vest achterstevoren, een sjaal
hoog om de oren, de haren wild,
lepelt ze traag het kinderontbijt.

Dokter komt langs, fysio masseert,
personeel verzorgt, tv staat aan,
telefoon, wasmachines draaien,
vloeren worden zingend gedweild.

Vroeger had ze zich afgekeerd,
kritiek geuit, gevraagd of het niet
wat minder kon. Nu zit ze stil,
geniet van brinta met slagroom.

Hoewel dit nog een betrekkelijk vredig tafereel is, steekt het ook. Het is wrang. De moeder geniet weliswaar, maar haar hulpeloosheid, willoosheid en infantilisering worden scherp in beeld gebracht. Van haar assertiviteit is niets over. Ze zit als een klein, in zichzelf gekeerd kind van haar pap te eten, misschien verlekkerd glimlachend, nauwelijks aanwezig.

Een andere stijlfiguur, naast het understatement, die Swanborn veelvuldig hanteert, is de ellips.

Angst

Had ik moeten blijven, haar niet alleen,
de nacht op de bank? Had ik haar mee
naar huis? Is ze echt naar bed, geen val
van de trap? Had ik de deur dubbel op slot?

Wie zegt dat ze niet het gas of een kaars,
dat ze naar buiten? Naar de rivier, onder
de brug, maan en sterren koud gezelschap
voor wie dwaalt door een verdwenen stad.

(...)

Het is niet moeilijk de 'gaten' in de regels te dichtten, de weggelaten (werk)woorden in te vullen: 'moeten laten', 'moeten doorbrengen', enzovoort.

De stijfheid van de ellips wordt door Swanborn niet gratis gebruikt. Ze is geen trucje, maar is betekenisvol en staat in nauw verband met de thematiek en met die andere stijfheid, het understatement, die de toon van de gehele bundel bepaalt.

Ten eerste (maar dit geldt niet specifiek voor Swanborn) is poëzie in veel gevallen geconcentreerd, compact, geserreerd. Overbodige woorden kunnen weggesneden worden.

Een tweede en belangrijker motivatie van de inzet van de ellips is om de desintegratie, de psychische afbrokkeling van de moeder te verbeelden. Het wegvallen van woorden in de tekst vormt een parallel met het 'verdwijnen' van de moeder: het verdwijnen van herinneringen, van lichamelijke functies en vermogens, het verdwijnen van het verleden en haar identiteit. Er vallen gaten in het geheugen van de moeder, zoals er gaten vallen in de regels van de gedichten.

Ten derde en ten slotte: Swanborn is, zoals gezegd, de chroniqueur van zijn moeders naderende dood. De weglating van woorden versterkt het kroniekachtige, hier en daar krantenkopachtige (lapidaire) van de gedichten. Daarmee staat de ellips uiteindelijk in dienst van het understatement.

De dementie, de desintegratie van de persoonlijkheid, gaat samen met een scala aan negatieve emoties en gemoedstoestanden: verwarring en desoriëntatie, wantrouwen, argwaan, verdriet, onmacht, angst en zelfs paniek (afgeleid van 'Pan', de oude, Griekse god van het wezenlijk vreemde), hulpeloosheid en rusteloosheid, en een toenemend gevoel van algehele vervreemding.

Wandeling

Naar buiten, zegt ze, ja graag, even
een stukje lopen en dan wat nuttigen,
cappuccino en bitterballen. Maar eerst
naar de bramenstruik. Zijn ze al zwart?

Na honderd meter schuifelen en steunen
langs de vertrouwde rivier, de berm vol
onbenoembare bloemen, klinkt angstig:
jij weet waar we zijn, hè?

Terug, van boom naar boom, wachtend
tot weer op adem, is de gedachte aan
bramen en bitterballen lang vervlogen.

Hier is de deur, de lift, de gang, eindelijk
binnen, jas uit en dan de vraag: zeg,
ik zou zo graag even naar buiten.

De moeder is rusteloos: binnen wil ze naar buiten, en eenmaal buiten wil ze weer terug naar binnen. Het is de rusteloosheid van iemand van wie de vreemde (en bevreemdende, beangstigende) omgeving almaar groeit, en het vertrouwde afbrokkelt, slinkt.

Middelburg

Een gevel getekend door hoog water,
een zolder toevlucht, ooit, voor familie
en ratten. De school van vader, de markt

waar iedereen samenkwam, het feest
na jaren van gescheiden zijn. In flarden
keren verhalen terug, stellen gerust.

Tot in het restaurant, vreemde mensen,
weinig licht, harde muziek. Ze schrikt,
staat op, grijpt jas en tas, naar buiten.

Op een bank in de avondzon zeg ik:
kijk, die straat, de bomen, het zout
op de gevel. Ze zwijgt, niemand thuis.

Een bekend fenomeen bij dementie is de omkering in de kind-ouderrelatie: het kind wordt degene die zorgt, die verantwoordelijkheid draagt; de ouder is hulpbehoevend en afhankelijk, infantiliseert. Zo dicht Menno Wigman over zijn zienderogen verslechterende moeder:

(...)

Ik ben al bijna veertig jaar haar zoon
en zoek haar op en weet niet wie ik groet.
Ze heeft me voorgelezen, ingestopt.
Ze wankelt, hapert, stukt. Ze gaat kapot.

Geen dier, zegt men, dat aan zijn moeder denkt.
Ik lepel bevend eten in haar mond
en weet niet zeker of ze me herkent.

(...)

('Kamer 421')

Van Swanborn is het gedicht 'Badkamer':

Bibberend, smekend, doe ik het goed zo?
Zij, naakt na tachtig jaar, in een warme wolk
water. Ik, vol ongemak, zoekend naar een
antwoord, een houding, een handdoek.

Doe ik het goed zo? Hou je maar vast
aan die beugels. Die hebben we niet voor niets.
Hier heb je de zeep. Nee, dat mag je zelf doen.
Kan je best of wil je dat ik een zuster?

En ik denk aan de keren dat zij, vroeger,
mij moest wassen, de badzaal, de zinken
bak, de ruwe doek langs mijn natte benen.

En de schrik bij de eerste schaamharen,
nu moet je maar zelf. De ongrijpbare afstand
eindelijk verdwenen. Doe ik het goed zo?

Opvallend is dat in beide gedichten de zoon degene is die beeft of bibbert bij het voeren c.q. baden van de moeder; hij voelt zich duidelijk ongemakkelijk in zijn verzorgende, 'ouderlijke' rol, is nerveus. Er is dus sprake van een dubbele omkering: de zoon zorgt voor de moeder, en het is niet de oude moeder die beeft of bibbert maar de aanmerkelijk jongere zoon.

'Badkamer' is een klassiek gedicht, de vorm is die van een los sonnet. Swanborn probeert niet (modieus, vrijblijvend) de taal te ontregelen. Dementie is als verschijnsel al ontregelend en verontrustend genoeg, voor álle betrokkenen.

Van de klassieke vorm lijkt eerder een bezwerende werking uit te gaan (nog eens versterkt door de herhaling); het gedicht als burcht tegen de dreigende chaos, als bolwerk – in plaats van de verontrusting of ontregeling te reproduceren in al even verontrustende of ontregelende taal probeert de dichter zich er juist tegen te verweren.

Iemand die dementeert, lijkt diep in zichzelf verzonken, 'ver weg', 'ver heen'. Natuurlijk, er wordt gezegd dat hij of zij 'heldere momenten' heeft, maar doorgaans is het bijzonder moeilijk werkelijk tot diegene door te dringen, die persoon te bereiken. Soms zou je zo iemand wel hardhandig door elkaar willen schudden, willen roepen om hem uit zijn lethargie te wekken, om hem uit de mist naar voren te laten treden. Maar dat is onmogelijk.

Gebod

Kijk haar aan en wil niets liever
dan zien wat zich niet laat zien,
horen wat ik niet kan horen.

Pak haar hand en smeeke: keer
terug, doe open, geef antwoord,
hou me voor de gek, doe alsof.

Maar wie zwijgt, geeft niet op.
Ze tilt haar arm, opent een oog.
Alles is daar. Ik kan er niet bij.

De dementie wordt voorgesteld als een parasiet ('Pijn') en een sloper ('Gezelschap')

In het sterke 'Verjaardag' zet Swanborn de 'naasten', met inbegrip van zichzelf, in hun hemd:

Familie compleet, bloemen in plastic,
soep met kroket, hard praten,

cadeautjes bedoeld om goed te maken,
vers kleinkind onhandig op schoot gelegd.

Ze ziet niets, hoort alles, keert zich af.
Die mensen, wat willen ze toch?

Iedereen druk met elkaar of zichzelf.
Het weer, het werk, vakantie, hypotheek.

Ze luistert en zwijgt, zegt niet:
wacht maar, ook jullie zijn alleen.

Over de rug van de jarige zijn alle ego's met hun eigen ikjes bezig. Het slot is een onverbiddelijk oordeel. Weliswaar zegt de moeder het niet, maar Swanborn (namens haar) wél: 'wacht maar, ook jullie zijn alleen.' Er staat niet: 'wacht maar, ook jullie eindigen alleen.' Zij zullen erachter komen dat zij uiteindelijk (ten slotte, aan het einde van hun leven) alleen zijn en daardoor zijn zij reeds nu in essentie, in wezen alleen. Het is prachtig geformuleerd: het eerste zinsdeel lijkt op een moment in de

toekomst te duiden ('wacht maar'), het tweede zinsdeel is een genadeloos oordeel over het heden ('ook jullie zijn alleen'). Het is (bittere) constatering en waarschuwing in één. Tot slot wil ik het gedicht 'Tekenen' citeren:

Een lichtflits op stilstaand water,
een radio die plots begint, een
wit veertje in dalende spiraal en
ja, natuurlijk, een ster die valt.

Alles is teken, geladen als nooit.
Spreekt de natuur in beelden?
Draaien zintuigen, langdurig
op scherp, overuren?

Nee, ik ben bang voor zomaar,
voor een vertrek dat alledaags
en door iedereen verwacht
alleen nog moet gebeuren.

Ik wil een kraai in het raam,
een deur die windstil dichtslaat,
een boek dat openvalt, ik wil
een stem die mij wekt.

Swanborn (het lyrisch ik, althans) wil niet een dood die al vaststaat en waarop men is voorbereid, maar die alleen nog moet plaatsvinden: 'een vertrek dat (...) alleen nog moet gebeuren.' – wederom prachtig, 'droog', geformuleerd.

Het heengaan moet geen banale gebeurtenis zoals iedere andere zijn, en zich 'zonder ophef', 'geruisloos', voltrekken. Er moet zich iets buitengewoons voordoen, een kleine ongerijmdheid, iets wat wel verband móét houden met de dood, anders onverklaarbaar is.

De dood moet betekenisvol zijn, geen bevestiging van wat iedereen al lang en breed weet maar een soort apotheose, een schitterend sluitstuk, een grootse finale, een ontknoping (zij het in een klein maar significant detail), en niet een anticlimax, zoals bij een voorspelbaar einde, dat je al van mijlenver ziet aankomen.

Tot ook ik verwaai is een indrukwekkend project (want dat is het, een 'project', in de beste zin des woords). Het is een relaas, een kroniek van de ziekte en naderende dood van een moeder. Het is een in memoriam bij leven. Het is een getuigenis. Daarbij is Swanborns poëzie voor veel lezers weliswaar herkenbaar (namelijk voor diegenen van wie een ouder of grootouder op zeker moment dementerende was, en dat geldt voor velen), maar zij is niet 'veilig' of 'bevestigend': zij vertelt een ongemakkelijke waarheid, is confronterend – want, zo wordt de lezer ingepeperd: 'wacht maar, ook jullie zijn alleen.'

Recensent: **Willem Thies**

Tot ook ik verwaai – Peter Swanborn
Uitgeverij Podium, Amsterdam, 2009
ISBN 978 90 5759 299 7 - € 14,50